

ORHON YAZITLARINDA KAĞANIN ERDEMLERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME: PLATON'A YOĞUN GÖNDERMELERLE*

The Evaluation of Khagan's Virtues In Orkhon Inscriptions: With Continual References to Plato

Doç. Dr. Faruk MANAV**

ÖZ

Türk tarihinin en eski yazılı metinlerinden birisi olan Orhon yazıtlarının Türk düşünce kültürü açısından önemli bilgiler içeren ve felsefi açıdan yorumlama ve değerlendirme yapmaya olanak sağlayan bir yapısı bulunmaktadır. Bu yapının felsefi açıdan dikkate değer konularının başında ise ideal yönetici olarak kağanın sahip olduğu ya da olması gereken erdemler gelmektedir. Bu çerçevede Yazıtlarda yer alan ifadelerden yola çıkarak İslam öncesi Türk siyaset felsefesinde etik-siyaset ilişkisinin göstergesi olarak kağanın erdemleri hakkında bir değerlendirme yapmak olanaklıdır. Erdem kavramının özü itibarıyla bir ahlak felsefesi (etik) kavramı, kağan olmanın ise yönetici kişiye işaret etmesi bakımından siyaset felsefesi çerçevesinde düşünülen bir kavram olması nedeniyle kağanın erdemleri söz konusu olduğunda, yapılacak olan her felsefi değerlendirme ya da temellen-dirme, doğal olarak etik ile siyaset arasındaki bağlantıyı gözetmek durumundadır. Böylesine bir konuda felsefi bir değerlendirme yapmak ise felsefe tarihinde bu anlayışın çerçevesini çizen ve literatürde ilk büyük sistem filozofu olarak bilinen Platon'un düşüncelerini dikkate almayı zorunlu hale getirmektedir. Çünkü Platon'un gerek erdem gerekse erdemlin devletin ve özelinde yöneticinin niteliği olmasına ilişkin düşünceleri, bize sağlam bir felsefi temel oluşturmaktadır. Dolayısıyla Orhon yazıtlarında çizilen ideal kağan portresinin hangi erdem-lerle karakterize olduğunu ve İslam öncesi Türk siyaset felsefesinde etik-siyaset bağının nasıl düşünüldüğünü ortaya çıkarmak olanaklı hâle gelecektir. Bu kapsamda bu çalışma, Orhon yazıtlarında kağanın erdemlerini Platon'a yoğun şekilde yapılan göndermelerle felsefi açıdan değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Bunu yaparken Ya-zıtların Türkiye Türkçesi aktarmalarında yer alan ifadeler, çalışmanın konusu açısından incelenmiştir. Konuyla ilgili ifadeler yorumlanmış ve ardından Platon'un düşüncelerine başvurularak benzerlik ve farklılıklara dayalı bir şekilde felsefi değerlendirmeleri yapılmıştır. Bazı noktalarda da temeli sağlamlaştırmak adına başka filozof-ların düşüncelerine de zaman zaman başvurulmuştur. Böylelikle Orhon yazıtlarında kağanın ideal anlamda er-demli bir devlet yönetimini nasıl gerçekleştirebileceğini ve devletin iyi koşullarda nasıl varlığını devam ettire-bileceğini göstermek istenmiştir. Çalışmada, Yazıtlarda kağana atfedilme olanağına sahip olan bilgelik, alplık, özgeçicilik ve töreye bağlılık gibi erdemlerin bulunduğu görülmüş ve bu erdemlerin felsefi açıdan değerlendirmeleri Platon'a yapılan göndermelerle yapılmıştır. Kağanın erdemlerinin pratik yaşamda somut olarak gözlem-lenebilen ya da kendilerini açığa vuran nitelikler olarak onun iyi bir karakter yapısına nasıl sahip olacağına ilişkin bilgiler verdiği ve böylece iyi bir kağanı betimleyen erdemlerin aynı zamanda iyi bir devlet düzeninin de zeminini oluşturduğu sonucuna ulaşılmıştır. Buna bağlı olarak Orhon yazıtlarında etik ve siyasetin koparılamaz bir bağ ile birbirine sıkı sıkıya bağlı olduğu gözlemlenmiştir. Orhon yazıtlarının İslam öncesi Türk siyaset fel-sefesi özelinde, birinci ağızdan dile getirilmiş, ağırlık yönü pratik tarafta olacak şekilde teori ve pratiği bir arada barındıran düşüncelerden oluşan kendine özgü bir başyapıt olarak nitelendirilmenin mümkün olduğu düşüncesine varılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Orhon Yazıtları, kağan, Platon, yönetici, erdem.

ABSTRACT

The Orkhon Inscriptions, one of the oldest written texts of Turkish history, contain important information about Turkish culture of thought and bear a structure which enables philosophical interpretation and evaluation. Of the philosophically significant topics of this structure, the leading one is that of the virtues that khagan does or should possess as the ideal ruler. Within this framework, it is possible to make an evaluation, on the basis of the expressions occurring in the inscriptions, about khagan's virtues as an indicator of the ethics-politics relation in pre-Islamic Turkish political philosophy. Since virtue is essentially a concept of moral philosophy (ethics), and the concept of being a khagan is naturally considered within the framework of political philosophy as it

* Geliş tarihi: 21 Eylül 2020 - Kabul tarihi: 15 Nisan 2021

Manav, Faruk. "Orhon Yazıtlarında Kağanın Erdemleri Üzerine Bir Değerlendirme: Platon'a Yoğun Göndermelerle" *Millî Folklor* 130 (Yaz 2021): 5-20

** Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, Nevşehir/Türkiye, faruk-manav@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-4588-7886.

signifies the idea of being a ruler, any philosophical assessment or justification to be made concerning the virtues of the khagan must naturally take into consideration the relation between ethics and politics. Making a philosophical evaluation of such a subject obliges one to consider the thoughts of Plato, who is known in the literature to be the first great system philosopher and to have originally framed the mentioned conception in the history of philosophy. Because Plato's thoughts about virtue, and about virtue's being a quality of the state and particularly of the ruler, provide us with a solid philosophical basis. Therefore, it would be possible to reveal what virtues the ideal khagan portrait drawn in the Orkhon Inscriptions is characterized by and how the relation between ethics and politics was thought in pre-Islamic Turkish political philosophy. In this context, this study aims to philosophically evaluate the virtues of the khagan in the Orkhon Inscriptions with continual references to Plato. This is done by analyzing the relevant expressions that occur in the translations of Orkhon Inscriptions into Turkish from the viewpoint of the subject matter of the study. Expressions about the subject matter are interpreted and then philosophical evaluations are made based on the similarities and differences by referring to Plato's thoughts. At some points, reflections by some other philosophers are occasionally consulted to consolidate the basis. Thus, the aim is to show how the khagan could realize a virtuous state governance in the ideal sense and how the state could maintain its existence under good conditions in the Orkhon Inscriptions. In the study, it is observed that there are certain virtues such as wisdom, bravery, altruism and loyalty to custom which are apt to be attributed to the khagan in the Inscriptions, and the philosophical evaluations of these virtues are made with references to Plato. It is concluded that the virtues of the khagan as qualities which could be observed concretely or which reveal themselves in practical life give information about how khagan is to have a good character structure, and thus the virtues that describe a good khagan also form the basis of a good state order. Accordingly, it is observed in the Orkhon Inscriptions that ethics and politics are tightly connected by an unbreakable bond. It is concluded that the Orkhon Inscriptions can be characterized within the particular context of pre-Islamic Turkish political philosophy as an original masterpiece containing thoughts expressed firsthand which cover both theory and practice together, with an emphasis on the practical.

Key Words

Orkhon Inscriptions, khagan, Plato, ruler, virtue.

Giriş

Türk düşünce kültürünün zengin birikiminin dışavurumu olarak değerlendirilebilecek niteliğe sahip olan Orhon yazıtları, içeriğinde bulunan konular, kavramlar ve çeşitli düşünsel unsurlar nedeniyle felsefi bir bakış açısıyla değerlendirilme potansiyeline sahiptir. Bu bağlamda varlık, bilgi ve değerler alanı açısından felsefi değerlendirmesinin yapılması, Yazıtların bahsi geçen zenginliğinin gösterilmesi adına önemli olup evrensel düşünce kültürü içindeki konumunu görebilmek için de gereklidir.

Ülken'in belirttiği gibi Orhon yazıtları, "...muhtelif parçalarına ayrı ayrı şekillerde rastladığımız Türk hikmetinin en canlı numûnesi..." (Ülken 2014: 51) olduğundan, Yazıtların içeriğini felsefi bir incelemeyle yorumlamak, düşünce dünyasını anlamaya çalışmak, içeriğine felsefenin farklı alt disiplinleri çerçevesinde bir bakış açısı sergilemek, kavramları temellendirmek, farklı dönemlerde ve kültürlerde yaşamış filozofların düşünceleri ekseninde değerlendirmeler yapmak Orhon yazıtlarının söz konusu konumunu belirginleştirecektir.

Bu düşüncelerden hareket eden bu çalışmada yönetici olarak kağanın sahip olduğu erdemler¹, Yazıcılarda yer alan ifadelerden hareketle belirlenerek söz konusu erdemlerin felsefe literatüründen hareketle tanımlamaları yapılmaya çalışılacaktır. Sonrasında ise Platon'un yönetici betimlemesine ve erdem anlayışına göndermelerle bir değerlendirme yapılacaktır. Bu değerlendirmenin neden Platon'a göndermelerle yapıldığının ise bazı gerekçeleri bulunmaktadır. Bu nedenle öncelikle bu gerekçeyi kavrayabilmek için Platon'un felsefe tarihi açısından önemine değinmek yararlı olacaktır.

Felsefe tarihinin ilk büyük sistem filozofu olarak bilinen Platon'un (Arslan 2017: 197) belki de bu özelliği nedeniyle her türlü felsefi tartışmanın vazgeçilmez ve değişmez

belirleyici ölçütü olduğunu söylemek mümkündür. Onun felsefesi, Arslan'ın (2017: 197-198) belirttiği üzere varlık, bilgi, değer başta olmak üzere neredeyse felsefenin tüm alanlarında ortaya konmuş özgün ve eşsiz düşüncelerden oluşmaktadır. Whitehead, Platon'un bu özelliğini şu meşhur sözleriyle ifade eder: "Avrupa felsefe geleneğinin en sağlam genel tanıtıcısı, Platon'a düşülen bir dizi dipnottan oluşmasıdır." (Whitehead 1978: 39). Gerçekten de Platon olmadan, yani Platon'u anlamadan ya da onun düşünce dünyasına nüfuz etmeden, konusu ne olursa olsun, herhangi bir düşünsel ürüne belirgin bir anlam atfetmenin olanaksız olduğu söylenebilir.

Siyaset felsefesi tarihini de bir noktadan başlatmak gerekirse bu noktanın Platon'un düşünceleri olduğu söylenebilir. Çünkü Platon "...dünyanın ilk sistematik politik filozofudur..." (Allen 2011: 25) ya da "...ilk ve hiç şüphesiz en büyük siyaset filozofudur." (Arslan 2017: 200). Özellikle *Devlet*, *Devlet Adamı* ve *Yasalar* gibi eserlerinde öngördüğü devlet düzeni, devlet yönetimi ve siyaset konusundaki diğer düşünceleri, Platon'un siyaset felsefesi konusunda ne denli önemli olduğunu ortaya koyacak niteliktedir. Nitekim Ebenstein (2003: 16-17) onun *Devlet* adlı yapıtına ilişkin "Yirmi üç asır sonrasında, yurttaşlar olarak insanların karşısına çıkan temel meselelere bir girizgâh olması bakımından hâlâ eşsizdir. Siyaset üzerine yazan başka hiçbir yazar, şiirsel imgeler ve simgecilikle nüfuz edici ve diyalektik akıl yürütmeyi birbirleriyle uzlaştırma yönüyle Eflatun'a (İ.Ö. 427-347) eşdeğer değildir." diyerek Platon'un siyaset felsefesi söz konusu olduğunda özel bir konuma sahip olduğunu dile getirmiş olmaktadır. Bu nedenle, siyaset felsefesi kapsamına giren her türlü felsefi tartışmanın, değerlendirmenin ya da temellendirmenin Platon'dan bağımsız gerçekleşmesi pek mümkün değildir.

Ayrıca Platon, iyi bir yaşamı iyi bir devlet düzeninde ortaya çıkabileceğini düşündüğü için herkes için iyi yaşamı ve adaleti sağlayacak olan bir devlet düzeni arayışında olmuş ve bu bağlamda etiğin siyaset ile koparılamaz bağımlı olduğunu göstermiştir (Cevizci 2014: 154-155). Onun bu düşüncesi, etiğin siyaset ile sıkı sıkıya bağlı olduğunu, yani bir bakıma etikten bağımsız bir siyasetin düşünülmemesi gerektiğini göstermektedir. Bu yüzden Orhon yazıtlarında kağanın erdemleri üzerine yapılacak bir çalışmada, erdemlerin etik alana, kağan olmanın da bir yönetici olmak anlamında siyaset alanına işaret ettiği düşünüldüğünde, etik ve siyaset ilişkisini gözetmek durumunda olan bir yapıya sahip olması beklenmelidir.

Bu çerçevede, Türk tarihinin bilinen en gelişmiş ve en eski² yazılı belgeleri olmasının yanı sıra, Türk devlet düzeni, Türk töresi, Türk kültürü gibi konuların detaylı bir betimini gözler önüne seren Orhon yazıtlarının (Ergin 2013: 15) yukarıda bahsedilen gerekçeler nedeniyle felsefe tarihinde birçok konu hakkında genel çerçeveyi çizdiği düşünülen ve ilk denilebilecek kavramsallaştırmaları yapmış olan Platon'un felsefesine yapılan göndermelerle bir değerlendirmeye tabi tutularak temellendirilmesinin Yazıtları daha iyi anlamak, onlara daha güçlü anlam atfedebilmek için önemli olduğunu belirtmek gerekmektedir.

Dolayısıyla bu kapsamda gerçekleştirilen çalışmanın amacı, Orhon yazıtlarını kağan betimi çerçevesinde inceleyip ideal kağanın sahip olduğu erdemleri tespit ederek³ bunlara felsefi bir çerçeve çizmek ve tespit edilen erdemleri, Platon'un felsefesindeki yönetici betimlemesi ve erdem anlayışı çerçevesinde değerlendirmeye tabi tutarak temellendirmektir.

1. Kağanın Başat Erdemi Olarak Bilgelik

Bilgelik, Orhon yazıtlarında doğrudan doğruya tanımı yapılan ya da çerçevesi çizilen bir erdem değildir. Ancak Yazıtlarda geçen ifadelerden ve verilen örnek olaylardan hareketle ulaşılabilecek olan bir anlam dünyasına sahip olduğu düşünülmektedir. Daha önce gerçekleştirilen bazı çalışmalarda (Gömeç 1996: 81; Cihan 2002: 99; Yılmaz 2014:

337; Ögel 2019: 245; Ercilasun 2016: 442; Taşağıl 2018: 181; Tunç 2018: 579), bilgeliğin kağanın vazgeçilmez özelliği olduğu belirtilmiştir. Bu çalışmada ise bilgeliğin felsefe literatüründeki anlamından yola çıkılarak Yazıtlarda geçen bilge sözcüğünden öte, anlamları yorumlayarak bir tanımlama ve temellendirme yapılmaya çalışılacaktır.

Bilgelik, felsefe tarihinde öncelikle Sokrates tarafından ele alınmış (Blanshard 2006: 794; Güçlü vd. 2008: 479), sonraki dönem filozofları tarafından irdelenmiş ve tartışılmış kavramlardan birisidir. Bu kavramın genel bir tanımını yapmak, yöneticilik ile bilgelik arasındaki bağı kurabilmek ve bu başlık altında incelenen düşünceleri kavrayabilmek açısından önemlidir.

En genel anlamıyla *bilgelik*, kişinin çevresiyle uyumlu ve bilinçli bir varlık olmasına, kendisine, yaşamına ve dünyaya ilişkin amaçları konusundaki sağlam kavrayış gücüne, her türlü eyleminde bilgiyi merkeze alarak ve derinlemesine düşünerek eylemeye karşılık gelen, kişiyi sıradanlıktan kurtaran ve doğruluğa ulaştıran erdemdir (Cevzici 2010: 235). Bu bakımdan bilgelik, bilgi sahibi olmaktan öteye geçen, insanın aklını yönetebilme becerisi ile şekillenen ve her insanda görülemeyecek kadar üstün becerilerle belirginleşen bir erdemdir. Söz konusu bu erdem, özellikle Platon'un *Devlet*'i (2015a) ile birlikte siyaset felsefesinin temelinde yer almış ve böylelikle etik ve siyaset ilişkisinin temelinde yer alan kavramlardan birine dönüşmüştür. Orhon yazıtlarındaki bilgeliğin ise gerek temellendirilmesinin yapılması gerekse buna benzer bir yapıya sahip olup olmadığını görmek için ise öncelikle bilgeliğin çerçevesinin çizilmesi gerekmektedir.

Ercilasun (2016: 443), Orhon yazıtlarındaki *bilge* sözcüğünü "...derin bilgili ve uzak görüşlü/vizyon sahibi..." olmak şeklinde tanımlamaktadır. Buna göre, bilme eyleminden öte bir anlama sahip olan ve bilgili olmak ile sınırlandırılmayacak olan "Bilgelik, töreyi bilmek, halkın sorunlarını kavramak ve geniş bir ufka sahip olmak anlamına geldiği için yöneticinin vazgeçilmez nitelikleri arasındadır." (Bıçak 2013: 73). Böylelikle aklını iyi yöneten, çok yönlü düşünen, bilgilerini devletin ve halkın sorunlarını çözmede kullanma becerisine sahip olan kağanın diğer özelliklerini değerli kılan ya da belirginleştiren özelliğinin bilgelik olduğu düşünülebilir. Dolayısıyla devlet yönetimi söz konusu olduğunda, bilge bir kişinin akıl ile ilgili tüm becerilerini devlet için kullanacağı düşünüldüğünde, bilgeliğin ne denli önemli ve vazgeçilmez bir erdem olduğu görülecektir. Bu durumla ilgili tarihsel örneklerden birini Ögel (2019: 91) şöyle ortaya koyar: "(*Daha önceki Gök-türk Kağanlarından dört kağanın oğullarından en bilge olanı İşbara'dır* dediler ve bunun için, onu tahta çıkardılar." Bu örnek, Gök-Türkler'de kağan olabilmek için bilgeliğin vazgeçilmez bir erdem olduğunu gösteren en somut örneklerden biri olarak değerlendirilebilir.

Orhon yazıtlarına bakıldığında ise I. Gök-Türk Devleti'nin kurucusu Bumin Kağan ve kardeşi İstemi Kağan'ın (Taşağıl 2019: 38) bilgelikleri hakkında Köl Tegin yazıtında yer alan "Bilge kağan imiş, yiğit kağan imiş. Komutanları da bilge imiş elbette, yiğit imiş elbette. Beyleri de halkı da doğru imiş. Onun için ülkeyi öylece sahiplenmişler elbette. Ülkeyi sahiplenip yasaları düzenlemişler." (Aydın 2019: KT D3, 52) söylemi, kağanın bilge olması durumunda, devletin üst kademesinden aşağıya doğru istenen bir düzenin gerçekleşmesine ve devletin ideal koşullarda yönetimi için gerekli koşulların ortaya çıkmasına ilişkin önemli bir başka örneği sunmaktadır. Böylece bilge bir kağanın devletin başında bulunması, devletin varlığını koruması ve bilgece yönetilmesi ile dirlik ve düzenin ortaya çıkması güçlü bir olasılık olarak değerlendirilebilir. "Zira, devletin kuruluşu ve devamı, bilge kağanlarca sağlanmaktadır." (Cihan 2002: 92).

Kağanın bilgeliğine en güzel örneklerden biri, yine Köl Tegin yazıtında, Bilge Kağan'ın deneyimleri sonucunda, Çinlilerin yakınındaki devletleri nasıl kandırdığını ve yok

olmaya mahkûm ettiğini tespit etmesi ve Ötüken'in en güvenli ve en iyi yer olduğunun bilincine vararak devletin burada sonsuza kadar yaşayacağına ilişkin düşüncesidir (Aydın 2019: KT G4-8, 48-49). Çünkü böylesine bir düşünceyi ancak sorunları iyi tespit edebilen, öngörüsü yüksek, bilgili ve aklını iyi yöneten bilge bir kağanın üretebileceği düşünülebilir. Kağanın bilgeliğinin bir başka önemli örneği Köl Tegin yazıtında şöyle yer almaktadır: “Türk milleti, tok {müstağni} ve inatçısın; açlık tokluk düşünmezsin. Bir doydun mu {bir daha} açlık düşünmezsin. Bu huyun [8] yüzünden {seni} beslemiş olan kağanının sözlerini dinlemeden her yere gittin. Oralarda hep yok oldun, perişan oldun.[9]” (Ercilasun 2016: KT G8-9, 505). Kağan'ın yönettiği insanlar için yaptığı bu tespit ve uyarısı, sorunları önceden görmek, geleceğe ilişkin uyarılar yapmak ve bir bakıma halkının karakter yapısını analiz etmek anlamında yine kağanın bilgeliğinin göstergesi olarak kabul edilebilir. Dolayısıyla Yazıtlarda bilgeliğin doğrudan ve dolaylı anlatımlarda pratiğe yansıyan örnekler ile kendisini gösteren yönetici erdemi olduğu söylenebilir. Orhon yazıtlarındaki örneklerden ve anlatımlardan hareketle toparlayıcı bir tanım yapılacak olursa *bilgelik*, bilmenin yalnızca teorik bilgi sahibi olmak değil, aynı zamanda bilinenlerin pratik yaşama uygulanabilmesini de kapsadığı; yüksek bir öngörüye sahip olmak, yüksek bir analiz becerisine sahip olmak, sorunları önceden tespit ederek çözüme kavuşturmak, akli iyi yönetilebilirlik gibi nitelik ve beceriler ile karakterize olan bir erdeme karşılık gelmektedir, denilebilir.

Yazıtlarda kağanın en önde gelen erdemi olarak dile getirilen bilgelik, felsefe tarihinde yönetici erdemi olarak Platon tarafından çerçevesi çizildiğinden, Platon'un felsefesine göndermelerle Yazıtlardaki bilgeliğin daha sağlam bir felsefi temele oturmasını sağlayacağı düşünülmektedir. Bunu yapabilmek için bu safhada Platon'un ruh, erdem ve siyaset düşüncelerine ve bunların aralarındaki ilişkiye kısaca değinmek gerekmektedir.

Platon, insan ruhunun bilmeye, öfkelenmeye ve arzulara (yeme, içme, cinsellik gibi) karşılık gelen üç parçasının⁴ bulunduğunu dile getirmekte (Platon 2015a: 436b, 135-136), insan ile devlet arasında kurduğu bir benzetme ile ruhun bu bölümlerinin devlet için de geçerli olduğunu ve ruhun parçalarına karşılık gelecek şekilde yöneticiler (akıllı parça), koruyucular (öfkeli parça) ve para kazananlar (arzulayan parça) olmak üzere devletin üç sınıflı bir toplum yapısının bulunduğunu ifade etmektedir (Platon 2015a: 440e-441e, 142-143). Ayrıca bunlara ek olarak devlette bulunması gereken dört temel erdemi de (bilgelik, yiğitlik, ölçülülük ve adalet/doğruluk) gündeme getirmektedir (Platon 2015a: 427e, 125). Söz konusu erdemlerden *yiğitlik* koruyuculara (Platon 2015a: 429b-c, 127), *ölçülülük* yöneten ve yönetilen herkese (Platon 2015a: 431e-432a, 130) ait bir erdem olarak görülürken *adalet*, devletteki tüm sınıfların kendi üzerlerine düşeni yapmalarına bağlı şekilde (Platon 2015a: 434c-435c, 133-134) ortaya çıkmaktadır. Platon, bilgeliği ise yönetici erdemi olarak görürken böyle bir kişinin yönettiği devleti de bilge devlet olarak tanımlamaktadır (Platon 2015a: 428b-429a, 126-127). Bilge devletin var olabilmesinin koşulu ise devletin akıl ile yönetilmesidir. Çünkü insandaki aklın yönetimine benzer şekilde devlette de yönetmek aklın işidir (Platon 2015a: 441c-e, 143). Buna göre, devletin başındaki kişi de “Altın zengini değil, akıl ve erdem zengini.” (Platon 2015a: 521a, 239) olan bir yöneticidir. Onun erdem zenginliğinin en önemli göstergesi ise sahip olduğu bilgeliktir. Platon (2015a: 442d, 144), bilge kişinin yönetiminin bilgi ve donanımı ile devletteki sınıflar arasındaki uyumu tesis edeceğini belirtmektedir. Bu yüzden bilgelik, devletin en iyi koşullarda ve en uyumlu şekilde yönetimi için gerekli görülmektedir.

Bu özellikler, taşıdığı anlam nedeniyle bilgeliğin gerek Orhon yazıtları gerekse Platon açısından devletin devamlılığı ve iyi koşullarda varlığını sürdürebilmesi için vazgeçilmez bir erdem olmak bakımından benzerlik taşıdığını göstermektedir. Bir bakıma her

iki anlayışta bilgelik, ahlak alanının dışına taşarak siyasetin de içinde yer alan vazgeçilmez bir erdem görünümündedir. Bu durum, etik ve siyasetin bilgelik özelinde birbirlerine güçlü bağlarla bağlı olduğunu gösteren bir benzerliktir. Dolayısıyla Orhon yazıtlarında bilgeliğin etik ve siyasetin bağlantı noktalarından birini oluşturan erdem olduğu ifade edilebilir.

Ancak iki bilgelik anlayışı arasında çok belirgin bir ayrım da bulunmaktadır. O da Platon'un *Devlet*'te (2015a: 503b, 217) "...en iyi bekçilerin⁵ filozoflar olacağını..." ya da olması gerektiğini dile getirerek yönetici ile filozofu aynı kişi olarak düşünmesidir. Ona göre filozof, "Doğruyu görmesini seven..." (Platon 2015a: 475e, 185), bilen bir kişi olarak gerçek bilgiye en çok yaraşan (Platon 2015a: 476d, 186), varlığın özünü arayan bilgelik sever kişidir (Platon 2015a: 480a, 191). Bu kişi, aynı zamanda yalandan uzak duran, özü sözü bir olan (Platon 2015a: 485c, 194), ölçüsüz ve açgözlü olmayan, aşağılık yönleri bulunmayan, sağlam bir bellek sahibidir (Platon 2015a: 485e-486d, 195-196). Yani Platon, devleti böylesine üstün niteliklere sahip olan, akıllı ya da aklını iyi yönetme becerisine sahip olan, kendine hâkim, yani arzularını kontrol altına almayı başarmış, bilgisini ve donanımını bir bakıma yaşamıyla birleştirmiş, çağdaş bir ifadeyle *kendini gerçekleştirmiş*, bilge bir karaktere sahip olan filozofa emanet etme taraftarıdır, denilebilir.

Ancak Platon'un bu düşüncesinde gözden kaçırılmaması gereken husus ise bu gibi bir karakterin doğal yollarla, kendiliğinden ortaya çıkamayacağı gerçeğidir. Platon "Sonuç olarak diyebiliriz ki, tanımını yaptığımız bizim filozofumuz da eğer kendine uygun bir eğitim görürse, benim görüşüme göre bu eğitim ister istemez onu tam bir erdeme götürür." (Platon 2018: 492, 234) diyerek bahsi geçen özelliklere sahip olan bir filozofun, yani bir anlamda bilge bir yöneticinin ancak gerekli eğitimi aldığı anda doğasındaki potansiyeli aktüele geçirebileceğini belirtmektedir.

Platon, devletin felsefe yardımıyla iyi bir şekilde varlığını devam ettirebileceğini ve filozofların yönetme gücüne kavuştuklarında sorunların aşılabileceğini düşünmektedir (Platon 2015b: 326b, 58). O, filozofun yönetici olduğu devleti "...gerçekleşmesi mümkün olursa en iyisi..." (Platon 2015a: 502c, 216) olarak görmektedir. Oysaki Orhon yazıtlarında kağanın aynı zamanda filozof olduğuna ya da olması gerektiğine ilişkin doğrudan ya da dolaylı bir anlatım yer almamaktadır. Bir bakıma Yazıtlarda bilgelik, kağanlık dışında başka bir kavramla ya da filozof gibi farklı bir karakter ile eşdeğer görülmeden yalnızca yönetici özelliği olarak dile getirilen bir erdemdir. Bu yüzden Orhon yazıtlarında bilgelik, kendine has bir özellikle Platon'un düşüncesinden farklı düşünülmesi gereken bir erdeme karşılık gelmektedir.

Bunun yanı sıra, Orhon yazıtlarındaki bilgelik, filozof erdemi olmamasına rağmen, ele alınış tarzı ve taşıdığı felsefi anlam, yani bilgelik türü bakımından da yine farklı ve özgün bir yapıya sahiptir. Bu bakımdan Orhon yazıtlarındaki bilgeliğin hangi türe karşılık geldiğinin gösterilmesiyle bu yapı ortaya konulmuş olacaktır. Fakat bunun için öncelikle yine erdem kavramının anlam dünyasını genişleten Platon'un düşüncelerine başvurmak gerekmektedir.

Platon, bilgelik türlerinden *teorik bilgelik* (sophia) ve *pratik bilgelik* (phronesis/aklı başındalık) arasında net bir ayrım yapmamış⁶ ve her iki kavramı da bilgeliği imlemek için kullanmıştır (Lenzi 2005: 1-2, Curnow 2011: 98).⁷ Yani Platon, bir bakıma bilgeliği geniş bir bakış açısıyla her iki türü de kapsayacak şekilde değerlendirmektedir, denilebilir. Oysaki Orhon yazıtlarında dile getirilen bilgeliğin "(b)ilim, ..." "bilgi, ilim; hikmet" ... ustalık, ...el-uşluğu, ...öngörü, basîret; ..." (Peters 2004: 342) gibi anlamlardaki teorik bilgeliğe (*sophia*) değil, zengin düşünme gücüne sahip olmak, sağduyulu, gözü pek ve atak olmak

gibi anlamlara sahip olan (Peters 2004: 293-294) ve yaşamını, evini, toplumu en iyi yollarla düzenleyebilme becerisine işaret eden pratik bilgeliğe (*phronesis*) (Preus 2007: 203) karşılık geldiği düşünülebilir. Çünkü Yazıtlarda yaşanmış olaylar üzerinden verilen örnekler, kağanın bilgeliğinin pratik yönünün ağır bastığını gösterdiğinden böyle bir değerlendirme yapmak olanaklıdır. Nitekim Hilmi Ziya Ülken'in bilgeliği/bilgili olmayı doğanın kendisine verdiği güçleri bilmek ve iyi kullanmak ile düzen bozucu her türlü eyleme karşı uyanık olmak (Ülken 2014: 55) şeklinde tanımlaması ve Türker-Küyel'in (2016: 258) genel olarak Yazıtlardaki düşünsel yapının pratikliğinin öne çıktığını dile getirmesi, Yazıtlarda söz edilen bilgeliğin *pratik bilgelik (phronesis)* olduğuna ilişkin önemli bir dayanak oluşturmaktadır. Ayrıca yine Ülken (2014: 18), "Türk tefekkürü nazariye ile ameliye arasında daima sıkı bir irtibat bulmaya elverişlidir. Onda ameli olmayan ve sırf bir zekâ oyunu olarak kalan "muakale"ler yapmak zevki yoktur." derken yine Türk düşünüş biçiminin pratik yönünün ağır bastığını ifade etmektedir. Bu nedenle Orhon yazıtları da bu özelliği taşımaktadır, denilebilir. Yani bir filozof olmayan kağan, *pratik bilgelik/aklı başındalık* (*phronesis*) sahibi bir yöneticidir. Böylece Yazıtlarda pratik bilgeliğin ön plana çıkması, Platon'da ise iki bilgelik türünün de kullanılıyor oluşu, iki bilgelik anlayışı arasındaki başka bir farklılığı göstermektedir. O da aslında Türk düşünüş biçiminden kaynaklanan ve yazılı olarak ilk örneği Orhon yazıtlarında görülen pratiğe yönelik düşünce tarzı ile açıklanabilir.

Kağan eğer yukarıda bahsedildiği gibi bilgi olmaz ise devletin varlığını devam ettirmesinin olanaksız olduğuna ilişkin olarak ise Köl Tegin yazıtında, Bumin Kağan ve İstemi Kağan'dan sonra bilgi olmayan yöneticilerin sebep olduğu sorunlar, devletin nasıl dağıldığı, nasıl toprak kaybettiği ve insanların nasıl birbirlerine düştükleri şöyle dile getirilmektedir:

"Ondan sonra kardeşi kağan [4] olmuş elbette, oğulları kağan olmuş elbette. Ondan sonra küçük kardeşi ağabeyi gibi yaratılmadığı için, oğlu babası gibi yaratılmadığı için bilgisiz kağanlar tahta oturmuş elbette, kötü kağanlar tahta oturmuş elbette. Komutanları da bilgisizmiş elbette, kötümüş elbette. [5] Beyleri (ve) halkı (arasında) kargaşa olduğu için Çin halkı hilekâr (ve) sahtekâr olduğu için, aldatıcı oluşu için, kardeşlerle ağabeyleri birbirine düşürdüğü için, beylerle halkı birbirine kıskırttığı için, Türk halkı! Yurt tuttuğun toprakları elinden almış [6] kağan yaptığı kağanını kaybetmiş. [7]" (Aydın 2019: KT D4-5-6-7, 52-53).

Bu sonuçlar, aslında bilgi bir kağanın yönetmesi gereken bir devlette bilgi olmayan bir kağanın yönetiminin doğal sonuçları olarak görülebilir (Cihan 2002: 95). Devletin ve halkın sorunlarını göremeyen, devlet yönetimi konusunda yeteri kadar bilgili olmayan, önemli durumlarda akılcı çözümler geliştiremeyen, yani bilgi olmayan bir kağanın yönetiminde devletin varlığını devam ettirmesi olanaksızdır. Orhon yazıtlarında dikkat çekilen bu olumsuz durumun benzeri, Platon'un siyaset felsefesinde de yer almaktadır. Platon bilgi olmayan kişilerin yönetimini şöyle dile getirmektedir: "Filozoflar bu devletlerde kral ya da şimdi kral, önder dediklerimiz gerçekten filozof olmadıkça, böylece aynı zamanda devlet gücüyle akıl gücü birleşmedikçe, kesin bir kanunla herkese yalnız kendi yapacağı iş verilmedikçe, sevgili Glaukon, bence bu devletlerin başı dertten kurtulamaz..." (Platon 2015a: 473d-e, 182). Bu bakımdan yöneticinin bilgi olmadığı durumlar, gerek Yazıtlar gerekse Platon için devletin sonunu hazırlayan ya da sorunlarının artmasına neden olan etmenlerin başında gelmektedir. Bu nedenle devletin başında bilgi bir yöneticinin bulunmasının her iki anlayış açısından da gerekli olduğu bir kez daha dile getirilebilir.

2. Bilgelîğe Eşlik Eden Erdem Olarak Alplık

Önceki bazı çalışmalarda kağanın sahip olması gereken özelliklerden ya da niteliklerden birisi olduğu düşünülen alplığın (Gömeç 1996: 81; Cihan 2002: 99; Yılmaz 2014: 336; Ögel 2019: 245; Ercilasun 2016: 442; Tunç 2018: 577; Taşağıl 2018: 181) neden bir erdem olduğu yine felsefe literatüründen ve Yazıtlardan hareketle açıklanarak ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Sözcük anlamıyla alp, “yiğit, kahraman” (TDK 2005: 81) demek iken alplık “Kahramanlık, cesaret, yiğitlik” (Ayverdi 2008: 119) anlamlarına gelmektedir. Bu nedenle felsefe literatüründeki ana erdemlerden birisi olan yiğitlik/cesaret (andrea/courage) erdemi göz önüne alınarak Orhon yazıtlarında geçen alplığın felsefi bir temele oturması amacıyla bu türden bir erdem olduğu ortaya konulacaktır.

Yiğitlik/cesaret (andrea/courage) erdemi, herhangi bir korkuya ya da tehlikeye karşı direnme olanağı sağlayan zihin durumuna karşılık gelen ve korkusuzluk değil, korkuyu denetim altına alma (Cevzici 2010: 336) olarak tanımlanmaktadır. Buna göre yiğitlik, ölçüsüz bir atılganlık durumu değil, Platon’un *Lakhes*’te tanımladığı gibi “...korkulacak ve korkulmayacak şeyleri bilme sanatı...” (Platon 2010: 196d, 352) olarak belirginleşen bir erdemdir. Aristoteles ise bu erdeme sahip olan kişiyi “...korkulması gereken şeylerden ve gerekli nedenlerden dolayı gerektiği şekilde ve gerektiği zaman korkan, cesaret edilmesi gereken şeyleri yapmaya cesaret eden kişi yiğittir; ...” (Aristoteles 2009: 1115b, 58) şeklinde tanımlamaktadır. Buna göre, yerinde ve zamanında, yani Aristoteles’in dediği gibi “...cesaret edilecek ve korkulacak şeylerle ilgili orta olma...” (Aristoteles 2009: 1116a, 59) bilinci olarak yiğitlik, bu bilincin korku, heyecan, öfke, atılganlık gibi özelliklerin dengede tutulmasına karşılık gelen, savaşçılıktan öteye geçen ve her insanda görülemeyecek bir niteliğe karşılık gelen erdemdir. Bu çerçevede, Ögel’in (2019: 235) ifade ettiği gibi “Alp olan kişi, yalnızca bir savaş makinası değil, ‘gelişmiş ve olgunlaşmış bir ruha da sahip olan bir kişi’” olduğundan alplık da yiğitlik benzeri bir erdem olarak anlaşılacak durumundadır. Çünkü ruh olgunluğu ile savaşmak düşüncesi ancak erdemli bir davranış ya da eylem olarak değerlendirilebilir. Bu nedenle Ögel’in (2019: 235) belirttiği gibi bilgelik ve alplık Yazıtlardaki ifadelerde birlikte kullanılmıştır. Buna göre alplık, dengeli ve ölçülü bir şekilde savaşma ruhuna sahip olmak ve yiğitlik göstermektir. Bu çerçevede yiğitliği, alplık ile bir kavram ya da terim olarak aynı düzlemde okumak gerektiğinden, Orhon yazıtlarındaki alplık, Platon düşüncesindeki yiğitlik erdeminde göndermelerle bir erdem olmak bakımından değerlendirilecektir.

Orhon yazıtlarında kağanın bilge olmasının yanı sıra, onun alp/yiğit/cesur/kahraman⁸ olması gerektiği ifade edilmektedir. Ögel (2019: 235), Gök-Türkler’de kağanda bu iki niteliğin bir arada bulunduğunu dile getirirken Gömeç (1996: 81-82), bilgelik ve alplığın Türklerde kağan olmanın ilk şartları olduğunu belirtmektedir. Bu şartların birbirlerinin tamamlayıcısı olduğunu ve biri olmadan diğerinin düşünülmemeyeceğini söylemek mümkündür. Yani kağanın alp olmadan bilge olması ya da bilge olmadan alp olması mümkün değildir. Bu durumla ilgili Tonyukuk yazıtında yer alan “İlteriş Kağan bilgelîği sayesinde, [4] yiğitliği sayesinde Çinlilere karşı on yedi kez savaştı; Kıtaylara karşı yedi kez savaştı; Oğuzlara karşı beş kez savaştı [5].” (Ercilasun 2016: T2 G4-5, 621) ifadesinden anlaşılacağı üzere, kağanın bilge ve alp olması, devletin yönetilmesinin ve varlığının devam edebilmesinin koşulu olarak nitelendirilebilir. Bu durumu örneklerinden en anlamlı ifadeler ise Köl Tegin yazıtında yer almaktadır. Yazıtın doğu yüzünün 12. ve 13. satırlarında, İlteriş Kağan’ın güçlü ve dayanıklı askeri ile kazandığı savaşlar ve sonrasında devletini, yani kağanını ve töresini yitirmiş Türkleri bir araya getirerek düzene sok-

tuğu anlatılmaktadır (Aydın 2019: KT D12-13, 55). Buradan İteriş Kağan'ın iyi bir savaşçı, yani alp ve devleti yeniden düzenleme becerisine ve donanımına sahip bilge bir kağan olduğu anlaşılmaktadır. Böylelikle bilgelik ve alplığın biri olmadan diğersinin düşünülemezliği türden iç içe geçmiş iki erdem oldukları söylenebilir.

Bilgelik ve alplığın kağanın birbirine sıkı sıkıya bağlı iki erdemi olması, Orhon yazıtlarında betimlenen kağan tipi ile Platon'un ideal yönetici tipi arasındaki belirgin bir farklılığa ve Orhon yazıtlarının özgün bir yapısına işaret etmektedir. Çünkü Platon düşüncesinde yönetici "...hakan gibi, bir 'alp' değildir." (Türker-Küyel 2016: 257). Platon, *Yasalar*'da "...savaşçıların yöneticisi yiğit olmalıdır." (Platon 2012: 640, 69) diyerek devlet için savaşacak kişilerin yiğit olmaları gerektiğini ve yiğit kişinin aynı zamanda bilge kişi olmadığını dile getirmektedir. Yani o, her ne kadar devletin bilge ve yiğit olmasının ölçülü olmasına ya da ölçülü olmasının bilge ve yiğit olmasına işaret etmesinde olduğu gibi (Reeve 2006: 241), bir erdeme sahip olmanın diğer erdemleri de gerektirmesi anlamında erdemlerin birliğini savunuyor olsa da (Hare 2002: 78; Güçlü vd. 2008: 479) bilgelik ve yiğitliği, "...bilgelik, erdemin bir bölümü olsa da cesareten başka bir şeydir." (Platon 2011: 306b, 106) diyerek birbirinden ayrı iki erdem olarak görmektedir. Çünkü Platon, bilgeliği yöneticilerin erdemi olarak, yiğitliği ise koruyucuların erdemi olarak tanımlamaktadır (Platon 2015a: 429a-b, 127). Dolayısıyla Platon düşüncesinde yöneticilerin koruyucuların en iyileri arasından seçilmesini (Platon 2015a: 412c, 107), yöneticilerin aynı zamanda savaşçı ve yiğit olmaları gerektiği şeklinde düşünmemek gerekmektedir. Zira bu konuda Reeve (2006: 182-183), koruyucular ve yöneticilerin (filozof-krallar)⁹ birbirinden ayrı iki sınıf olduklarını ve yiğitliğin koruyucuların erdemi olduğunu belirtmektedir. Çünkü "Filozof-krallar ne üretirler ne de korurlar, onlar yalnızca yönetirler." (Reeve 2006: 252).

O hâlde yöneticinin bilge olması, onun devleti yönetme donanımına sahip olduğunun göstergesidir. Dolayısıyla devleti yönetmek ile devletin kalıcılığı için savaşlarda başarı elde etmek, yani yiğit olmak, yöneticinin sahip olması gereken bir özellik değildir. Hatta Platon'un "...devlet sanatının kölesi olan bir bilimi, yani komutanlık bilgisini devlet bilgisiyle asla yan yana göremeyiz." (Platon 2011: 305a, 104) söyleminin yöneticilik ile koruyuculuğu birbirinden ayırt etmek, bir bakıma bilgelik ile yiğitliği farklı sınıfların erdemleri olarak görmek anlamında Orhon yazıtlarındaki kağanın alplığı ile zıt bir çizgide olduğunu söylemek mümkündür. Yani kağan, hem bilge hem alp iken Platon'un yönetici tipi yalnızca bilgedir. Böylelikle Orhon yazıtlarında ifade edilen alplık, kağanın erdemi olarak bilgelikle birlikte düşünülmesi gereken kendine özgü bir yapıyla karşımıza çıkarılan etik ve siyasetin buluştuğu ikinci ortak noktaya da karşılık gelmektedir.

3. Kağanın Bilgeliliğinin ve Alplığının Ortak Noktası Olarak İyilik

Yazıtlarda kağanın erdemlerine ilişkin dikkat çeken bir diğer husus ise iyiliğin bilgelik ve alplık ile eşdeğer anlamda ya da aynı ifadeler içinde kullanılıyor olmasıdır. İyi, "...rasyonel iradenin değerli bulunduğu, irade tarafından istenen, arzu edilen şey." (Cevizci 2010: 885) olduğundan, bilinen en temel, hatta tüm değerlerin ortak noktası olarak nitelendirilebilecek olan ve kendisi bir erdem olmayan değerdir. "Ahlakın temel kavramı olarak iyi tüm uyarlı davranışları belirler ve tüm uyarsız davranışları dışlar; ..." (Timuçin 2004: 301), bu özelliği ile de her zaman ulaşılmak istenen en üst değer olarak değerlendirilebilir. Böylelikle bilgelik ve alplık ile birlikte kullanıldığında, bir ahlak felsefesi (etik) kavramı olan iyilik, kağanın söz konusu bu iki erdemi daha anlamlı hâle getiren bir düşünce yapısını karşımıza çıkarmaktadır.

Ercilasun (2016: 443), bu durumla ilgili olarak Yazıtların özgün metinlerinde *alp* sözcüğünün karşıtının *yablak*¹⁰ olmasından dolayı iyiliği sözcük anlamı olarak içerdiğini

belirtmektedir. Buna göre, alp kişi aynı zamanda iyi kişi olarak tasarımılanırken şu ifadelerden hareketle bilge kişinin de iyi kişi olarak görüldüğü söylenebilir: “iyi akıl sahibi kişileri, iyi kahraman kişileri ilerletmezmiş.” (Aydın 2019: KT G6, 48).¹¹ Buna göre iyiliğin, bilgeliğin ve alplığın birer erdem olarak düşünülmesinden dolayı bu erdemlerin ortak noktası olduğu düşünülebilir. Çünkü erdem, felsefe literatüründe “Ahlaki bakımdan her zaman ve sürekli olarak iyi olma eğilimi, iyi ve doğru eylemlerde bulunmaya yatkın olma durumu.” (Cevizci 2010: 578) olarak tanımlandığından söz konusu bu durum, tüm erdemler için geçerli olmaktadır. Yani herhangi bir erdeme sahip olan kişi, aynı zamanda iyi kişidir, denilebilir. Bu yüzden bilge ve alp olan kağan aynı zamanda iyi kağan olduğundan hem bilge hem alp olan bir kağanın kötü olması düşünülemez.

Platon ise tüm doğruluğun ve aklı kullanabilme becerisinin iyi ideasına¹² yaklaşmakla olanaklı olduğunu, gerçek anlamda bilgeliğin ise ancak bu şekilde ortaya çıkacağını dile getirmektedir (Platon 2015a: 517b-c, 234-235). İyi ideasına ulaşma olanağı bulunan kişi ise devletin yöneticisi olan filozoftan başkası değildir (Kahn 2006: 591). Böylelikle Yazıtlarda dile getirilen bilgeliğin ve alplığın erdem olmaları nedeniyle iyiyi merkeze almak bakımından, Platon’un bu düşünceleri ile gösterdiği benzerlik, kağanın bilgeliği ve alplığının neden bir erdem olarak düşünülmesi gerektiğini gösteren önemli bir veri sunmaktadır. Zira kağan da bilge ve alp olarak her daim iyi olan bir karakter yapısına sahip olmak durumundadır.

4. Kağanın Bir Başka Erdemi: Özgecilik

Özgecilik (diğerkâmlık/altruizm), bencilliğin karşıtı olarak kişinin kendisinden önce başkalarının iyiliğini düşünmesi, eylemlerinde yarar ya da çıkar gözetmeden başkalarının mutluluğunu amaçlamasıdır (Güçlü vd. 2008: 1108). Kavram, felsefe literatürüne Auguste Comte tarafından kazandırılmıştır (Güçlü vd. 2008: 1108; Cevizci 2010: 1231) ve Platon’un kabul ettiği erdemler arasında değildir (Platon 2015a: 427e, 125). O hâlde bu safhada ‘Başkalarının iyiliğini ve mutluluğunu amaçlamak bir erdem olarak düşünülebilir mi?’ sorusuna yanıt vermek meseleyi açıklığa kavuşturacaktır.

Özgecilik “...kişinin kendisini başka insanların ve toplumun refahına, genel iyiliğine adanması tavrı.” (Cevizci 2010: 1230) olarak görüldüğünden ve erdem de “İnsanı tinsel açıdan yetkinliğe ulaştıran ‘ahlaksal iyi’ler bütünü...” (Güçlü vd. 2008: 479) olduğundan dolayı, kağanın halkının iyiliğini düşünme, halkı için çalışma, yani genelin yararını ve iyiliğini gözetme anlamında özgeci bir karaktere sahip olması, devletin devamlılığı için yüce bir iyi olarak kabul edildiğinde, özgecilik bir erdem olarak kabul edilebilir. Çünkü özgeci bir kağan, iradesini genelin iyiliğine yönlendirmiş olmaktadır.

Kağanın özgeciliğine ilişkin olarak Köl Tegin yazıtında geçen “Tahta oturup [9] yoksul halkı tamamen derleyip topladım. Yoksul halkı zengin ettim. Az halkı çoğalttım. [10]” (Aydın 2019: KT G9-10, 49-50) söylemi, halkını düşünerek halkın dirlik ve düzeni için çabalayan kağana gönderme yaparken “...Türk milleti için gece uyumadım, gündüz oturmam. Kardeşim Köl Tegin ile, iki şad ile ölesiye, bitesiyeye {çalışıp} kazandım. Öyle kazandım ki birlik olmuş milleti ateşle su haline getirmedim.” (Ercilasun 2016: KT D27, 521) ifadesi ise halkının dirlik ve barış içinde yaşayabilmesi için kendinden vazgeçen, çalışıp çabalayan ve kendinden önce halkını düşünen, bir bakıma varlığını milletin iyiliğine adayan özgeci bir kağanı betimlemektedir.

Söz konusu özgecilik, zaman zaman bilgeliğin ve alplığın iç içe geçmişliğine benzer şekilde, alplık ile iç içe geçmiş bir görünüme de sahip olmaktadır. Kağanın alplığı, halkı için bir savaşım sırasında ortaya çıktığında, yani özgeciliği ile birleştiğinde devlet daha iyi bir konuma gelebilmektedir: “Milleti besleyeyim diye kuzeyde Oğuz halkına doğru,

doğuda Kıtay, Tatabı halklarına doğru, güneyde Çin'e doğru on iki {kez} büyük ordu (yürüttüm); savaştım.” (Ercilasun 2016: KT D28, 521).

Orhon yazıtlarındaki bu düşünce yapısının Platon'un düşüncesi ile benzerliği ise erdem olmak bakımından değil, siyasi bir tutum şeklinde görülebilecek bir benzerliktir. Çünkü “Platon, politikanın kişisel avantaj için değil toplumun bütünü için iyiliği için ele alınmadıkça çok keyifsiz bir faaliyet olduğunda ısrarlıdır.” (Hare 2002: 86). Ona göre “...bir nimete konmak, rahatlarını sağlamak için...” (Platon 2015a: 347c-d, 29) yöneticilik yapmayan yöneticinin kendi politik arzuları peşinde koşmayan, aksine her zaman devlet için çabalayan kişi olduğu söylenebilir. Yöneticinin her zaman benimsemesi gereken genel ilke ise şudur: “Yapılması gereken şey, devlet için en yararlı olan şeydir.” (Platon 2015a: 412e, 108). Platon, bu ilkenin benimsemesinin yöneticinin en önemli sorumluluklarından birisi olduğunu “Her fırsatta hem kendileri hem de toplum için en iyi olanı bulup yapmayı ödev bilecekler.” (Platon 2015a: 413c, 109) şeklinde dile getirmektedir. Dolayısıyla Platon da devletin ve halkın iyiliği için çalışan bir yönetici tasarımı sunarken özgeciliği bir erdem olarak gündeme getirmemektedir. Orhon yazıtlarında ise özgecilik verilen yaşanmış örneklere göre kağan için erdem yapısına sahip bir karakter biçimine işaret etmektedir. Öyleyse her zaman halkın iyiliği, dirlik ve düzeni için çabalamak, yani özgeci bir eğilime sahip olmak, kağanda bulunması gereken bir erdemi imlemekte ve yine etik ile siyaset arasındaki güçlü ilişkiyi gözler önüne sürmektedir.

5. Kağanın Töre Karşısındaki Durumu ve Bir Erdem Olarak Töreye Bağlılık

Yazıtlarda, kağanın bilgelik, alplık ve özgecilik erdemlerinin dışında bu erdemleri daha anlamlı hâle getiren ve bir bakıma bu erdemlerin tamamlayıcısı olarak görülebilecek olan unsur ise töredir.¹³ Türk devlet felsefesinde önemli bir yapı olarak “Töre hakanın ve diğer yöneticilerin yetkilerine sınırlar getirdiği gibi, devletin kuruluşu da ona göre yapılmaktadır. Dolayısıyla töre devletten ve onun başkanından ayrıdır, kendine has özellikleri vardır.” (Mehmed Niyazi 2018: 43). Böylelikle töre, devleti her anlamda ayakta tutan ve kağanın yönetimini yasal hâle getiren yapıya karşılık gelmektedir (Yılmaz 2014: 350). Ziya Gökalp'e (2015: 21) göre ise yalnızca yasa anlamıyla sınırlandırılmayan töre, her zaman devlet ile birlikte düşünülmesi gereken yazılı ve yazısız her türlü kurala karşılık gelmektedir. Öyleyse töre söz konusu olduğunda yapılacak yorumlarda herhangi bir sınırlama yapmadan her türlü kurallar düzenini göz önüne almak gerekmektedir.

Yazıtlarda töre ve kağan arasındaki ilişkiyle ilgili olarak yer alan “... Türk yasalarını kaybetmiş halkı atalarım, dedelerim yasalarına göre (uygun olarak) yeniden örgütlemiş, eğitmiş (öğretmiş).” (Aydın 2019: KT D13, 55) ve “Yasalar gereğince amcam kağan tahta oturdu.” (Aydın 2019: KT D16, 56) ifadeleri, Gök-Türkler'de devlet yönetiminin kağanın isteklerine göre değil, kurallara bağlı bir şekilde, yani töreye göre yapıldığını gösterir niteliktedir. Buna göre kağan, töre gereğince kağan olmakta, devleti töreye göre yönetmekte ve dağılan, birliği bozulan halkı yeniden bir araya getirirken de töreye başvurmaktadır.

Yine “İnsanoğlunun üzerinde atalarım, dedelerim Bumın Kağan (ve) İstemi Kağan tahta oturmuş. Tahta oturup Türk halkının ülkesini (ve) yasalarını tutuvermiş, düzenleyivermişler.” (Aydın 2019: KT D1, 51) ve “Ülkeyi sahiplenip yasaları düzenlemişler.” (Aydın 2019: KT D3, 52) ifadelerinden ise kağanın devlet yönetimini töre aracılığıyla ve töreyi koruyarak ya da yeri geldiğinde töreyi şartlara göre düzenleyerek (Gömeç 1996: 85-86; Kafesoğlu 2013: 238) gerçekleştirdiği düşünülebilir. Böylelikle töre, devleti ayakta tutan bir yapı olarak kağanın gücünü denetim altına alan ve bir bakıma onun bilgelik, alplık ve özgeciliğini kağandırarak kullanabileceği yetkilerini belirleyen bir tür ölçüt dizgesine karşılık gelmektedir. Buna göre “...ilin yetkinliği ve tamamlayıcı unsuru olarak...” (Cihan 2002: 97) “Töre, kişinin konumuna bakılmadan, ister hükümdar olsun

isterse sıradan bir vatandaş, hiçbir ayrıcalık gözetilmeden aynı şekilde uygulanır.” (Bıçak 2013: 80) ve dolayısıyla herkesi bağlayan ve kağanın üstünde yer alan yapı olarak belirlenmiştir.

Töre, devletin ve devlet yönetiminin yasal dayanağı olduğundan, kağanın töreden bağımsız iyi bir yönetim gerçekleştirmesi olanaksızdır. Bu yüzden bu safhada “töreye bağlılık, onun bilgelik, alplık, özgecilik erdemleri gibi iyi bir yönetim sergilemesinin bir başka koşulu olan erdemi olarak düşünülebilir mi?” sorusuna yanıt vermek gerekmektedir. Böylelikle töreye bağlılığın bir erdem olup olmadığı ortaya konulmuş olacaktır.

Erdem, “İnsan iradesinin gerektiği takdirde büyük özverilerde bulunmak ve ciddi engelleri aşmak pahasına, ahlaki iyiliği amaçlama, iyilik uğruna hareket etme gücü.” (Cevizci 2010: 578) olarak düşünüldüğünde, törenin her şeyin ve herkesin üstünde yer alan bir kurallar düzlemi olması, töreye uymanın devletin varlığının ve halkın iyiliğinin garantisini olması gibi durumlar, devlet için başlı başına bir iyiyi işaret etmektedir. Bu nedenle töreye bağlılık, herhangi bir kurallar düzenine uygun davranışlar sergilemenin ötesinde, devlet için iyiyi karşılık geldiğine göre, kağanın töreye bağlılık göstermesi de iyi bir karakter yapısına işaret etmektedir. Yani kağan töreye bağlı olarak aslında hem kendisi hem de devlet için iyiyi gerçekleştirmiş olmaktadır. Dolayısıyla töreye bağlılık, başkası için olması da en azından devleti yöneten kişi olarak kağan için onun diğer erdemlerini tamamlayan başka bir erdemi olarak değerlendirilebilir.¹⁴ Zira töreye bağlılık göstermeyen kağanın bilge, alp ve özgeci olması olanaksızdır. Böylece töreye bağlılık, Frankena’nın (2007: 122) “...bir bireyin ya sahip olduğu ya da sahip olmak isteyeceği bir huy, alışkanlık, nitelik ya da kişinin veya ruhun karakter özelliğidir.” şeklindeki erdem tanımından da çıkartılabileceği gibi kağanın karakter özelliği, yani erdemi olmak durumundadır.

Yazıtlarda ön plana çıkan törenin her şeyden üstünlüğü, herkese eşit uygulanışı ve kağanın yönetiminin töreyle yasal bir zemine oturması gibi konuların, Platon’un felsefesi ile yine bazı benzerlik ve farklılıkları bulunmaktadır. Ancak yine bu benzerlik, bir erdem olmak bakımından değil, yalnızca yasalara bakış açısı anlamındadır. Platon, devletin ana direği olan yasaların, devletin her unsuru ya da her türlü işleyiş için bulunma zorunluluğunu savunmaktadır: “...Kleinias hazır yeni bir kent kuruyorken adına ister yasa, ister gelenek, ister töre densin, büyük küçük demeden, hiçbir şeyi elden geldiğince atlamaksızın, bunu her bakımdan sağlamlaştırmalıyız; çünkü bir devleti sağlam tutan, bunların tümüdür bunların karşılıklı desteği olmazsa, hiçbiri sağlam duramaz...” (Platon 2012: 793d, 266).

Böylece Platon’un tasarladığı devlet, yasaların var ettiği ve her vatandaşın bu yasalara uyarak devletin devamlılığına katkıda bulunduğu yapı olarak anlaşılabilir durumundadır. Onun “...ülkesindeki yasalara hizmet etmekle ve yaşamı boyunca bütün insanlar içinde yasalara en iyi hizmet etmiş olmakla ün kazanan kişi en iyi yurttaştır.” (Platon 2012: 729d-e, 189-190) düşüncesi, yasaların Orhon yazıtlarındaki töreye benzer şekilde herkesi bağlayıcılığını ortaya koymaktadır. Yani ister yazılı bir yasa olsun ister yazılı ya da yazılı olmayan bir töre olsun, var olan herhangi bir kurallar düzeni, konum fark etmesizin devlet düzeni içinde yer alan herkes için geçerli olmaktadır. Bu nedenle de var olan töreye ya da yasaya uymak, istisnasız her bireyin görevi olmak durumundadır.

Yasalara uymak herkes için geçerli olduğuna göre, bunun yönetici için de geçerli olması gerekmektedir. Çünkü Platon, yasaların yöneticinin üstünde yer aldığını ve yine yönetimin yasal zemininin bu çerçevede gerçekleştiğini düşünmektedir. Platon *Yasalar*’da yasanın her şeyden üstünlüğünü şöyle dile getirir: “‘Yöneticiler’ denenlere şimdi ‘yasaların hizmetkârları’ adını vermem, yeni bir ad bulmak hevesiyle değil; bir kentin

kurtuluşunun ya da yıkılışının her şeyden çok buna bağlı olduğunu düşünüyorum da ondan. Çünkü bir devlette yasa güçsüzse ve çiğneniyorsa, bence yıkılış çok yakındır; ama yasa yöneticilerin üstündeysen ve yöneticiler onun kölesi ise, devlet kurtuluş ve Tanrıların kentlere verdiği bütün nimetlere kavuşur” (Platon 2012: 715d, 173).

Böylece kağanın töreye bağlı olmasına benzer şekilde Platon’da yöneticinin yasanın belirlediği ve uygun gördüğü ölçüde bir yönetim gücüne sahip olduğu ve yasanın töreye benzer şekilde devletin temeli olduğu sonucuna ulaşılabilir. Ancak töreye bağlılık, Platon düşüncesinde bir erdeme karşılık gelmemektedir. Dolayısıyla Orhon yazıtlarında töre ve kağan arasındaki ilişkiye işaret eden ifadeler, Platon’un bahsettiği türden bir yasal düzeni gözler önüne sermektedir. Ancak burada temel ayırım töreye bağlılık göstermenin yalnızca bir uyum göstermekten öteye geçerek erdem türünde bir yapıya sahip olmasıdır. Bu yüzden töreye bağlılık, kağanın dördüncü erdemini ve Orhon yazıtlarındaki etik ile siyaset arasındaki son bağlaşım noktasını göstermiş olmaktadır.

Sonuç

Yazıtlarda kağanın erdemlerinin açık bir şekilde tanımlandığını ya da ifade edildiğini söylemek olanaksızdır. Ancak Yazıtlarda yer alan ifadeler incelendiğinde, kağana atfedilme olanağına sahip olan *bilgelik*, *alplık*, *özgecilik* ve *töreye bağlılık* gibi erdemler tespit edilmiştir. Bu erdemlerin kağan ile ilişkilendirilmesi ise erdemleri yalnızca karakter özelliği olmaktan öteye taşımaktadır. Yani özü itibarıyla bir etik alana ait olan erdemler ile kağanlığı bir araya getiren temel düşüncenin, ideal devlet yönetiminin etik bir zeminde şekillendirilmek istenmesi ve devleti yönetecek kişinin ancak erdemli bir karaktere sahip olduğunda en iyi yönetim şeklinin ortaya çıkacağına ilişkin beklenti olduğu söylenebilir. Çünkü “Türk devlet felsefesini şekillendiren irade, ...siyaseti ahlâk zemininde temellendirmek istemiştir.” (Yılmaz 2014: 361). Etiğin insanın davranışları ve karakteri, siyasetin ise insanın yönetilmesi etrafında şekillenen, pratik yaşama dönük ve görece daha somut felsefe disiplinleri olmalarının ve Yazıtlarda genel itibarıyla pratik yönü ağır basan bir düşünce yapısının bulunmasının böyle bir düşünce yapısını felsefi bağlamda destekleyen temel düşünce olduğu da düşünülebilir. Dolayısıyla Orhon yazıtlarında tespit edilen kağanın erdemleri, pratik yaşamda somut olarak gözlemlenebilen ya da kendilerini açığa vuran nitelikler olarak onun iyi bir karakter yapısına nasıl sahip olacağına ilişkin bilgiler vermektedir. Böylece iyi bir kağanı betimleyen erdemler, aynı zamanda iyi bir devlet düzeninin de zeminini oluşturmaktadır. Bu nedenle Orhon yazıtlarında etik ve siyasetin koparılamaz bir bağ ile birbirine sıkı sıkıya bağlı olduğu ve Platon’dakine benzer şekilde iyi yaşamı iyi devlet yönetiminin sağlayacağı düşüncesinin bulunduğu görülmektedir. Yani bir bakıma Orhon yazıtlarını, İslam öncesi Türk siyaset felsefesi açısından, birinci ağızdan dile getirilmiş, ağırlık yönü pratik tarafta olacak şekilde teori ve pratiği bir arada barındıran düşüncelerden oluşan kendine özgü bir başyapıt olarak nitelendirmek mümkündür.

Orhon yazıtları, Platon gibi yerleşik bir kültürde yetişmiş bir filozofun eseri olmasa da filozof gibi düşünen ve eyleyen kağanlar ile diğer yöneticiler tarafından üretilmiştir. Bu nedenle Platon düşüncesine göndermelerle yapılan değerlendirmelerde, belki de Platon’un düşünceleri ile hiç tanışmamış ya da karşılaşmamış Gök-Türkler’de benzeşen düşüncelerin görülüyor olması oldukça dikkate değerdir. Çünkü konargöçer bir uygarlığın ürünü olarak Platon gibi felsefe tarihinin en önde gelen filozoflarından birinin özellikle etik-siyaset ilişkisine ilişkin düşünceleri ile benzeşen yönlerinin bulunması, Yazıtların felsefi açıdan ne denli derinlikli ve sağlam bir yapısının bulunduğunu göstermesi açısından önemlidir.

Ancak söz konusu benzerliklerin Orhon yazıtlarının Platon'dan yaklaşık bin yıl sonra üretilmiş olması gerekçesiyle Platon'un düşüncelerinin gerçekleşmiş hâli¹⁵ olduğunu savunmak mümkün değildir. Çünkü her şeyden önce farklı coğrafya, farklı kültür ve farklı zamanlarda ortaya çıkan iki düşünce dünyasının bu etkenler nedeniyle özü itibarıyla farklı ve kendine özgü düşünceler üretmiş olmaları, felsefenin doğasına daha uygundur. Yani iki düşünce yapısının belli konularda tıpkı felsefe tarihindeki herhangi iki filozofu karşılaştırırken olduğu gibi yalnızca düşünsel olarak belli açılardan benzerlikler taşıdığı iddia edilebilir. Fakat birinin diğerinin uygulamaya geçmiş hâli olduğu iddia edilmemelidir. Orhon yazıtlarına bu tarz bir yaklaşım sergilendiğinde, Gök-Türkler özelinde İslam öncesi Türk siyaset felsefesinin başka bir düşünce kültüründe pek rastlanmayan, deneyimlenmiş ve idealin yanı sıra pratiğe dayanan özgün yapısı göz ardı edilmemiş olacaktır. Dolayısıyla bu çalışmada ortaya konulan düşüncelerin bu özgünlüğün en somut örnekleri olduğunu ve bunları felsefi açıdan daha da güçlendirmek için Orhon yazıtlarını varlık, bilgi ve değer konularında irdeleyen daha fazla felsefe çalışmasına gereksinim bulunduğunu belirtmek gerekmektedir.

KISALTMALAR

KT G: Köl Tegin Yazıtı, Güney Yüzü

KT D: Köl Tegin Yazıtı, Doğu Yüzü

T2 G: Tonyukuk Yazıtı 2. Taş, Güney Yüzü

NOTLAR

1. Felsefe literatürüne Sokrates ile birlikte giren ve onun insanın kendisini gerçekleştirmesini sağlayan yetkinlik olarak gördüğü erdem (Cevizci 2010: 578), etğin temel kavramlarından birisi olarak tartışılmıştır. Erdem, genel olarak bir ahlaki olgunlukla karakterize olmakta ve insan istencinin iyiyeye yönelmesine ya da iyiyi amaçlamasına karşılık gelmektedir (Timuçin 2004: 194). İnsanın doğuştan getirmedeği bir tür karakter yapısı olarak erdem, deneyimlerle, eğitimle ya da alışkanlıklarla kazanıldığı düşünülen iyi davranış eğilimidir (Frankena 2007: 119). Söz konusu bu iyi davranış eğilimi, Sokrates'te bilgelik (Güçlü vd. 2008: 479), Platon'da bilgelik, yiğitlik, ölçülülük ve adalet, Aristoteles'te ise ahlaki erdemler (adalet, yiğitlik, ölçülülük, cömertlik, dostluk gibi) ve entelektüel erdemler (bilgelik) olmak üzere iki ayrı bölümde incelenmiş bir şekilde karşımıza çıkmaktadır (Cevizci, 2010: 578).
2. Daha eski bir döneme ait olan Çöyr (Çoyren) yazıtını da unutmamak gerekir (Bk. Barutcu Özönder 2006: 111-112, Karataş 2019: 171).
3. Bunu yaparken Köl Tegin, Bilge Kağan ve Tonyukuk yazıtlarında aynı düşünceye işaret eden ifadelerden yalnızca biri tercih edilmiş, literatürde yer alan bazı Türkiye Türkçesi aktarmalarında ilgili düşünceleri anlam bakımından en iyi ifade ettiği düşünülen aktarmalar kullanılmıştır.
4. İnsan ruhunun söz konusu parçalarının birbirlerinden kesin sınırlarla ayrılmış ve birbirine iletişimi olmayan türden parçalar olmadıklarını, insanda bu parçaların baskınlık durumlarına göre karakterin şekillendiğini belirtmek gerekmektedir. Platon *Devlet*'te (2015a: 580e-581c, 316-317), sözgelimi bilmeye ya da bilgi edinimine karşılık gelen parçanın para ve şerefe en az önem veren parça olduğunu dile getirerek bu durumu örneklerdirken insanlarda, baskınlığın oranına göre, bilme yönüne karşılık *bilgisever*, öfkelenen ve çoşan yönüne karşılık *ünsever* ve arzulayan yönüne karşılık da *parasever* tiplerinin görüldüğünü belirtmektedir.
5. Yöneticiler kastedilmektedir.
6. Söz konusu bu ayrımı gerçekleştiren Aristoteles'tir. Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik* adlı eserinde *Altuncu Kitap*'ta, teorik bilgelik (sophia) ile pratik bilgelik/aklı başındalık (phronesis) arasındaki ayrımı göstermektedir. O, bu erdemleri düşünce erdemleri olarak görürken teorik bilgeliği zor, Tanrısal, hayranlık uyandıran en değerli şeylerle ilgili olan bilgi, akli başındalığı ise insani şeyler üzerinde etraflıca düşünmek ve uygulamak olarak ayırt etmektedir (Aristoteles 2009: 1139a-1141b, 115-121).
7. Strauss (2019: 230-231), Platon'un *Devlet*'te yöneticinin bilgeliğinin pratik bilgelige (phronesis) karşılık geldiğini öne sürmektedir.
8. Yazıtların özgün metinlerinde *alp* olarak geçmektedir (Bk. Tekin 2014; Ercilasun 2016; Aydın 2019). Bu nedenle çalışmada *alp* sözcüğü tercih edilmiştir.
9. Filozof-kral düşüncesi Platon'un *Devlet*'te (2015a) ele aldığı ve ana hatlarını çizdiği bir kavramsallaştırma olduğundan bu çalışmada, Platon'un siyaset felsefesine diğer eserleri de dâhil edilerek daha bütüncül bakıldığında yönetici ifadesi tercih edilmiştir.
10. "kötü, fena, perişan; kötülük" (Ercilasun 2016: 725).

11. Özgün metinde “*edgü bilge kişig edgü alp kişig yorıtırmaz ermiş...*” (Aydın 2019: KT G6, 48) şeklindedir. Bu ifadedeki *edgü* sözcüğü ile ilgili olarak literatürde farklı yorumlar bulunmaktadır. Karagöz (2006: 130), *edgü* sözcüğünün önüne geldiği bilge ve alp sözcüklerini ‘çok ya da pek’ anlamına sahip olan bir pekiştirici zarf, Ercilasun (2016: 371), ‘çok’, Ayaz (2019: 22) ise bilge ve alp olma özelliğini taşıma anlamına geldiğini ve *edgü* bilge ifadesinin *liyakatlî*, *edgü* alp ifadesinin ise *erdemli* olarak anlaşılması gerektiğini belirtmektedir. Ancak bu yorumlara felsefi açıdan bakıldığında şu değerlendirmeler yapılabilir: Herhangi bir erdemin çok ya da az olması genellikle karşılaşılan bir durum değildir. Çünkü erdemi erdem yapan özellikler bellidir. Buna göre, bir kişi çok bilge ya da az bilge veya çok alp ya da az alp olamaz. Bilge, her zaman bilge, alp her zaman alptir. Bu nedenle *edgü* sözcüğünü ahlaki değer olan “iyi” şeklinde değerlendirmek felsefi açıdan daha anlamlı görünmektedir.
12. Platon’a göre her şeye gerçekliğini veren, bilme gücünü sağlayan şey iyi ideasıdır (Platon 2015a: 508e, 225).
13. Töre sözcüğü bazen töre bazen de yasa olarak aktarılmıştır (Tekin 2014; Ercilasun 2016; Aydın 2019).
14. Genel olarak bakıldığında erdem etiğinde, kişinin toplumsallığının gözetildiği ve kişinin yaşamı ile toplumsal yaşam arasında bağ kurulduğu gibi erdemin kültürel unsurlardan etkilenen bir yapısı da bulunmaktadır. Yani erdemler kültürden kültüre farklılaşabilmektedir (Küçükalp 2007: 629). Bu nedenle burada bahsi geçen töreye bağlılığın da bir erdem olarak bu çerçevede değerlendirilmesi gereken bir yapısının olduğu düşünülmektedir.
15. Literatürde yer alan bazı çalışmalarda, benzer olmanın ötesinde Orhon yazıtlarında kağan ile ilgili dile getirilen niteliklerin bazıların (bilgelik gibi) Platon’un yönetici kişi ile ilgili düşüncelerinin hayata geçirilmiş hâli olduğuna ilişkin yorumlar da bulunmaktadır (Cihan 2002: 99, Türker-Küyel 2003: 58; Türker-Küyel 2016: 258).

YAZARLARIN KATKI DÜZEYLERİ: Birinci Yazar %100.

ETİK KOMİTE ONAYI: Çalışmada etik kurul iznine gerek yoktur.

FİNANSAL DESTEK: Çalışmada finansal destek alınmamıştır.

ÇIKAR ÇATIŞMASI: Çalışmada potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

- Allen, Danielle S. *Platon Neden Yazdı?*. (Çev. Ayşe Batur) İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.
- Aristoteles. *Nikomakhos’a Etik*. (Çev. Saffet Babür) Ankara: Bilgesu Yayıncılık, 2009.
- Arslan, Ahmet. *İlkçağ Felsefe Tarihi-2 Sofistlerden Platon’a*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2017.
- Ayaz, Eyup Sertaç. “(e)dgü : bilge: kişig : (e)dgü : (a)lp kişig : İbareleri Üzerine”. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 23, (2019): 15-25. <https://www.kafkas.edu.tr/dosyalar/sobedergi/file/23_%20SAYI/02.pdf>. (Erişim Tarihi: 23 Haziran 2020).
- Aydın, Erhan. *Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2019.
- Ayverdi, İlhan. *Misallî Büyük Türkçe Sözlük-1*. İstanbul: Kubbealtı Lugatı, 2008.
- Barutcu Özönder, F. Sema. “Çöyr Yazıtı”. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* 3/3, (2006): 108-124. <<http://mtad.humanity.ankara.edu.tr/makale.php?id=141>>. (Erişim Tarihi: 14 Ağustos 2020).
- Bıçak, Ayhan. *Türk Düşüncesi 1 Kökenler*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013.
- Blanshard, Brand. “Wisdom”. *Encyclopedia of Philosophy Vol: 9*. (Ed.) Donald M. Borchert. USA: Thomson Gale, 2006, 793-796.
- Cevzici, Ahmet. *Paradigma Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2010.
- . *Platon*, İstanbul: Say Yayınları, 2014.
- Cihan, Ahmet Kamil. “Orhon Yazıtlarındaki “Bilge” Terimi Üzerine”. *Felsefe Dünyası* 35, (2002/1): 89-101.
- Curnow, Trevor. “Sophia and Phronesis: Past, Present and Future.” *Research in Human Development* 8/2, (2011): 95-108. <<https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/Sophia%20and%20Phronesis%20Past,%20Present%20and%20Future0/15427609.2011.568849>>. (Erişim Tarihi: 21 Şubat 2020).
- Ebenstein, William. *Siyasi Felsefenin Büyük Düşünürleri*, Çev. İsmet Özel. İstanbul: Şüle Yayınları, 2003.
- Ercilasun, Ahmet Bican. *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016.
- Ergin, Muharrem. *Orhun Abideleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2013.
- Frankena, William. *Etik* (Çev. Azmi Aydın) Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2007.
- Gömeç, Saadetin. “Kagan ve Katun”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi* 18/29, (1996): 81-90.
- Güçlü, Abdülkaki; Uzun, Erkan; Uzun, Serkan ve Yolsal, Ümit Hüseyin. *Felsefe Sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2008.

- Hare, R. M. *Düşüncenin Ustaları Platon*. (Çev. Işık Şimşek ve Bediz Yılmaz) İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi, 2002.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Türk Millî Kültürü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2013.
- Kahn, Charles H. "Plato". *Encyclopedia of Philosophy Vol: 7*. (Ed.) Donald M. Borchert. USA: Thomson Gale, 2006, 581-605.
- Karagöz, İlnur. "Edgü Kelimesi Üzerine". *Belleten* 54, (2006/2): 127-132. <<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/721491>>. (Erişim Tarihi: 23 Haziran 2020).
- Karataş, Mustafa. *Her Yönüyle Türk Dili*. Kayseri: Kimlik Yayınları, 2019.
- Küçükalp, Derda. "Erdem Etiği". *Felsefe Ansiklopedisi 5. Cilt* (Edit.) Ahmet Cevizci. İstanbul: Ebabil Yayınları, 2007, 627-631.
- Lenzi, Mary. "Plato's Equivocal Wisdom". *The Society for Ancient Greek Philosophy Newsletter* 335, (2005): 1-11. <<https://orb.binghamton.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1334&context=sagp>>. (Erişim Tarihi: 26 Mart 2020).
- Mehmed Niyazi. *Türk Devlet Felsefesi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2018.
- Ögel, Bahaeddin. *Türklerde Devlet Anlayışı*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019.
- Peters, Francis E. *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü*. (Çev. ve Haz. Hakkı Hünler) İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2004.
- Platon. "Lakhes". (Çev. Tanju Gökçöl) *Diyaloglar (Yaz.) Platon (Eflatun)*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2010, 329-358.
- . *Devlet Adamı*. (Çev. Furkan Akderin) İstanbul: Say Yayınları, 2011.
- . *Yasalar*. (Çev. Candan Şentuna ve Saffet Babür) İstanbul: Kabalıcı Yayıncılık, 2012.
- . *Devlet*. (Çev. Sabahattin Eyüpoğlu ve M. Ali Cimcoz) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015a.
- . *Mektuplar*. (Çev. Furkan Akderin) İstanbul: Say Yayınları, 2015b.
- . *Devlet* (Çev. Hüsen Portakal) İzmir: Cem Yayınevi, 2018.
- Preus, Anthony. *Historical Dictionary of Ancient Greek Philosophy*. USA: Scarecrow Press, 2007.
- Reeve, C. D. C. *Philosopher-Kings: The Arguments of Plato's Republic*. Indianapolis/Cambridge: Hackett Publishing Company, 2006.
- Strauss, Leo. *Platon'un Politik Felsefesi: Devlet, 1957 Bahar Döneminde Verilen Ders*. (Çev. Özgüç Orhan) İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2019.
- Taşagıl, Ahmet. *Kök Tengri'nin Çocukları (Avrasya Bozkırlarında İslâm Öncesi Türk Tarihi)*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2018.
- . *Gök-Türkler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019.
- TDK. *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2005.
- Tekin, Talat. *Orhon Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2014.
- Timuçin, Afşar. *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Bulut Yayınları, 2004.
- Tunç, Zekiye. "Eski Türk Yazıtlarında Kağanın Vasıfları ve Görevleri". *Tarihin Peşinde-Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 10/19, (2018): 571-590. <http://www.tarihinpesinde.com/dergimiz/sayi19/M19_23.pdf>. (Erişim Tarihi: 6 Nisan 2020).
- Türker-Küyel, Mübahat. "Farabi'ye Bir Hazırlık Olmak Üzere İslâm Öncesi Türklerde Felsefe". *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*, 3, (2003): 9-58.
- . "Bilge Kagan Bir 'Filozof-Arhont' Mudur?". *Türk Kültürü Prof. Dr. Mübahat Türker-Küyel Makaleleri-I* (Yay. Haz.) Şeyma Dinç. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 2016, 249-258.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Türk Tefekkürü Tarihi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2014.
- Whitehead, Alfred North. *Process and Reality An Essay In Cosmology*. New York: The Free Press, 1978.
- Yılmaz, Gökhan. "Türk Devlet Felsefesinde "Kut", "Erdem" ve "Töre" Kavramları ile Bunların Aralarındaki İlişki". *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi* 26, (2014): 311-374.
- Ziya Gökçalp. *Türk Töresi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2015.